

Opponensi vélemény

Révész László: **A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig**

című akadémiai doktori disszertációjáról

Révész László a magyar honfoglaláskor régészetének kivételes anyagismerettel rendelkező, elkötelezett kutatója, és szerencsés kezű régész is, aki a kiemelkedő gazdagságú karosi sírokat példamutató alapossgal tárta fel és tette közzé. Egész életét a korai magyar régészeti hagyaték kutatásának szentelte, könyvek és tanulmányok sorában tette közzé a temetőket, vizsgálta meg egyes tárgytipusok eredetét, elterjedését, rekonstruálta viseletüket és használatuk módját, és mélyedt el a korszak elméleti problémáiban, a kronológiai, társadalom- és gazdaságtörténeti kérdésekben. Jelen disszertáció mindezen tudás egyfajta szintézise, egyúttal kísérlet arra, hogy egy új rendszert alkosson, ami az eddigiektől módszerében és megközelítési módjában is különbözik.

A 688 oldal szöveget, 68 ábrát (túlnyomórészt elterjedési térképet) és 85 oldalnyi bibliográfiát tartalmazó mű alapvetően két nagy egységből áll. Az első részben a szerző áttekinti mindazokat a kutatási problémákat és módszereket, amelyek a honfoglalás kori magyar tárgyi leletanyag, a síregyüttesek és a temetők értékelésekor felmerültek, a második részben pedig nagytájanként, és azon belül több kisebb földrajzi egységbe rendezve 854 temetőt és magányos sírt kísérel meg bizonyos közös jellemzők alapján egységbe foglalni és egy új rendszermodellt alkotni.

Látszólag a *tárgyi leletanyag* tipokronológiai rendszerezésével van a legkevesebb probléma. Ezt egy hármastagolású, egyszerű társadalomszerkezeti keretbe foglalva máig érvényesen elvégezte Szőke Béla. Majd Jochen Giesler és Mechthild Schulze-Dörrlamm tágabb európai összefüggésbe ágyazta, Kralovánszky Alán, Dienes István, Kovács László, Mesterházy Károly és Révész László pedig további tárgytipusok elemzésével bővítette azt. Kovács László a honfoglalás kor belső időrendjét a sírba tett érmek révén tovább finomította, újabban pedig a radiokarbon és az archaeogenetikai vizsgálatok kínálnak objektív támpontokat az abszolút keltezéshez, amelyekkel szemben Révész László már szkeptikus, a "vegyes" érvelés egy modern változatát látja bennük.

A sírokban talált *leletgyütteseket* vizsgálva Révész a társadalmi státusz vonatkozásában elsősorban az ún. „méltóságjelvényeknek” tulajdonít jelentőséget, azaz a fegyvereknek (szablya, balta, lándzsa, íj, íjtegez), a veretes övnek, a tarsolylemeznek és a lószerszámnak, a nőknél pedig a fém ruhadíszeknek (csüngőtagos ingnyak-, kaftán- és övvereteknek), a hajfonatkorongnak, a rozettás lószerszámnak és nemtől függetlenül az éremleletnek. A Szőke féle értelmezéssel szemben úgy látja, hogy „a kutatás által köznépinek illetve középrétegbelinek meghatározott temetők között nemhogy éles határvonal nem húzható, de valójában semmilyen sem. [...] számtalan átmeneti változattal találkozhatunk, amelyek egyes sajátosságai alapján az adott lelőhelyet akár mindkét kategóriába besorolhatjuk, vagy

mindkettőből kizárhatjuk” (46.old.). Kérdés persze, hogy akkor mi a valós tartalma a „méltóságjelvényeknek”? Mennyiben több, vagy más rangú egy honfoglaló magyar fegyveres, díszöves, nyúzott lóval eltemetett férfi, mint pl. a megelőző avar kor fegyveres, díszöves lovasa, vagy a Meroving birodalomban hasonlóan felszerelt fegyveres férfi. Révész László szívesen értelmezi a fegyvereseket tényleges katonai feladatot ellátó, az itt találtakat felügyelő harcosoknak, sőt ha a temető a településterület határán fekszik, akkor az ilyen fegyveres még határvédő funkciót is kap. Pedig talán érdekesebb ezekre általánosabb szintről tekintenünk, s a tehetős szabadoknak ekkor még viszonylag széles és sokféle módon gazdag rétegét látni bennük – akik ennek megfelelően régészetiileg is változatos módon jelennek meg, hol a férfiak, hol pedig a nők viselete, temetkezése gazdagabb nemesfém díszítményekben.

A honfoglalók és a helyben talált népesség viszonyát, ezen belül a honfoglaló magyaroknak a késő avar- és a Karoling-kori népességgel való kapcsolatát, másrészt a honfoglalók kárpát-medencei megtelepedésének az időpontját Révész a Kárpát-medence legtöbbet vitatott kérdéseinek tartja, ezért a dolgozatban többször visszatér rájuk. Kovács László nyomán úgy véli, hogy az egyik fontos térség, ahol a 9. században induló, és a 10.-11. században is folytatódó temetők csoportosulnak, Zalavár környéke, ahol a kutatók a 10. század 30-as, 40-es éveig a népesség „visszapogányosodásával” számolnak. Ez azonban szerinte egyelőre ellenőrizhetetlen, mert a lelőhelyek zöme közöletlen, így „a felvételek ellenőrzésére nincs mód, s a rituális jelenségeken túl az sem ismert, hogy a tárgyi leletanyag alátámasztja-e ezt a hipotézist” (52. old.).

A tényleges helyzet azonban ennél sokkal jobb. A 9. századi templom körüli temetők közül a Zalavár-Vársziget, Homokgödör (az ún. Mária templom) körüli feltárások eredményei 1963 óta, a Zalavár-récéskúti ásatásoké 1969 óta ismertek, s bár a Hadrianus zarándoktemplom körül az 1980-as években kezdődött ásatások még jelenleg is folynak, nemcsak ennek, de a Zalasabab-Borjúállás szigeti templom körüli temetőnek is minden fontos alapadata és tipokronológiailag csoportokba rendezett leletanyaga közöletlen a kutatás rendelkezésére áll. A Zalavár körül feltárt Karoling-kori szolgálónépi temetők pedig mind közöletlenek, Garabonc-Ófalu I-II, Zalasabab-Dezsősziget, Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta, Alsórajk-Határi tábla és Keszthely-Fenekpuszta, a távolabbiak közül pedig Letenye, és Sárvár-Végh malom, vagy Sopronkőhida és Sopron-Présháztelep temetői is. S ugyanezt mondhatjuk el a Pannonia provincia részét alkotó alsó-ausztriai, karintiai és stájerországi Karoling lelőhelyekről is; tévedés tehát azt állítani, hogy nincs elegendő támpontunk a dunántúli Karoling-kori, és az azt követő 10. századi időszak régészeti emlékéanyagának meghatározásához.

A Dunától keletre fekvő térség szempontjából látszólag indifferens, hogy mit tudunk a Nyugat-Dunántúlnak a 840-es évektől a 910-920-as évekig (helyenként még tovább) terjedő időszakának régészeti emlékéanyagáról. A Mosaburg-Zalavár körül feltárt késő avar kori temetők (Vörs, Zalakomár, Kehida, Söjtör) – egyébként főbb jellemzői már ugyancsak közzétettek, ill. a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán közvetlenül is tanulmányozhatók – legkésőbbi fázisának leletanyaga nemcsak azért fontos, mert közvetlenül csatlakoznak a Karoling-kori temetőkéhez, hanem azért is, mert nincs ennél a lelethorizontnál a Dunától keletre fekvő térségben sem későbbi horizont. Az avar kor tehát egy időben ér véget a Duna két oldalán, amit a dunántúli leletkörülményeknek köszönhetően abszolút

dátummal is meg tudunk jelölni: a 9. század 40-es, 50-es éveit. Következésképpen, a Dunától keletre fekvő térség a 9. század második felében vagy teljesen elnéptelenedett, s ezért nem tudunk leleteket keltezni erre az időszakra (ennek az elképzelésnek máig vannak hívei, ld. bolgár pusztítás, klímaváltozás ötlete) vagy a magyar honfoglalás hagyományosan 9. század végi, 10. század eleji keltezését kell újragondolni. Révész László szemmel láthatóan nem tud dönteni. Egy-egy nagyobb tájegység jellemzésénél ugyanis rendre felemlíti a késő avar kor végi temetkezéseket – sőt, ahol ilyen nincs, akár a 6.-8. századi szláv hamvasztásos temetkezésekig visszanyúl, hogy érzékeltesse a helyi alapnépesség jellegét –, aztán mégis igazolhatatlannak tartja a késő avarokkal való közvetlen kapcsolat lehetőségét, egyúttal kizárja a magyarok korábbi feltűnését is, amit pedig történeti adatok is támogatnának. Egy esetben tesz csak kivételt: a Szeged-Öthalmi sírok radiokarbon-vizsgálatainak eredményét ugyanis, amelyek 874-891 közé kelteznek a magyar temetkezések egy részét, elfogadja, a korai keltezés magyarázatára azonban már nem vállalkozik.

A dolgozat 6/7 részét teszi ki a 10-11. századi Kárpát-medence 854 temetőjének hat nagy, és ezeken belül több kisebb regionális egységre bontott rendszerezése. A régiók: Erdély, a Bánság, a Maros-Körösök köze, a Tiszántúl, Észak-Magyarország és a Duna-Tisza köze – Közép-Tisza vidék, amelyek közül Erdély, a Bánság és Észak-Magyarország kivételével mindegyiket több kisebb tájegységre is bontja. Mindegyik régió tárgyalását a földrajzi viszonyok részletes leírása vezeti be (aminek azonban a tárgyalás során ritkán látjuk tényleges hasznát). Majd az adott tájegységbe tartozó kisebb-nagyobb temetőt vagy magányos sírt egy képzeletbeli útvonal mentén, lelőhelyről-lelőhelyre halad írja le, miközben ismerteti mindegyik lelőhely előkerülési körülményeit és a temetkezések főbb mutatóit is. Ennek során nemcsak a lelőhely pontos helyét, és a temetők/temetkezések feltárójának/feltáróinak a nevét, a feltárás évét/éveit ismerhetjük meg, hanem sokszor az ásatás egyéb körülményeit is. Emellett az egyes temetők kiásott/rekonstruált sírjainak számát, a sírok típusait, a sírokból előkerült leletek fajtáit és számát (leginkább az ún. méltóságjelvényeket), illetőleg azt is, hogy volt-e és ha igen, mennyi lovas/lószerszámos temetkezés. Végül lelőhelyenként külön megismerhetjük az előkerült pénzeket és verési idejüket, majd mindezen körülmények ismeretében a temetkezések javasolt keltezését – s teszi ezt akkor is, ha a korpusz-sorozatban ezeket ugyanígy, vagy még részletesebben is megismerhetjük, vagy ha a temetkezés(ek)et korszerű, színvonalas közleményben tették közzé. A dolgozat olvasását, az összefüggések átlátását hallatlanul megnehezíti, hogy Révész László gyakorlatilag az leíró részbe szerkesztette a rendes körülmények között a függelékbe tartozó kataszter minden adatát, számos olyat is, aminek a dolgozat szempontjából semmi jelentősége nincs. Ezt a tárgyalási módot a dolgozat közzétételekor feltétlenül át kellene gondolni, és a kataszter adattár jellegű részét annak szabályai szerint külön kell választani a tényleges értékelő fejezetektől.

A temetők régiónkénti tárgyalását néha kiegészíti egy-egy speciális történeti kérdés áttekintése, így Erdély esetében a székely betelepedésnek, a Dél-Alföldnél Ajtony uralmi területének, Észak-Magyarországon pedig a kabarok kérdése, stb. Ezekben Révész előszeretettel ütközteti a különböző nézeteket, de kerüli a határozott állásfoglalást, szívesebben fogalmazza meg a kétségeit, fenntartásait. De az egy-egy régió tárgyalását összefoglaló régészeti „értékelés” sem lép túl a megismert tények leíró jellegű

összefoglalásán, holott ilyen adathalmaznál mindenképpen érdemes lenne legalább a ma már rutinszerűen alkalmazott matematikai statisztika módszereket, így pl. a klaszteranalízist felhasználni. Révész Lászlót azonban jobban érdekli egy új temetőértelmezési modell kidolgozása, amit alapvetően a Kovács László által kidolgozott temető-tipológiára épít. Kovács sémáit követve csoportosítja típusonként és korszakonként a temetőket, és tárgyalja újra a „méltóság/rangjelző” lelettel és/vagy fegyverrel eltemetett férfi és gazdag fém ruhadíszes női sírok jellemzőit. Értékes és hasznos jellemzők sorát írja le a kisebb régiókban megfigyelt kronológiai és/vagy viseleti, és ékszer/tárgyhasználati jellegzetességek alapján, és nyilvánvalóan igazak is ezek a csoportosítások az adott régió vonatkozásában, de itt sem lép túl a leírás fázisán, az interpretálást már nem tartja feladatának.

Révész László annak ellenére, hogy úgy véli, „felesleges azzal kísérleteznünk, hogy a különböző temetőtípusok számára egységes sémákat alkossunk. Ilyenek ugyanis a 10.-11. században sem léteztek (94. old.),” mégis nagyon következetesen használja a Kovács-féle kategóriákat, és sorolja be az egyes temetőket valamelyik Kovács-sémába, hogy ezek alapján egy rendszerszintűen működő új modellt alkosson. Ennek a modellnek azonban, amit Révész a Hampel féle A és B csoportok etnikai töltetű osztályozása, és a Szőke féle hármastársadalmi tagolás (köznép, közép- és vezető réteg) helyébe állít, nincs kapcsolata a korabeli társadalommal és/vagy településrenddel, nem derül ki belőle, hogy egy-egy honfoglaló magyar közösség miért választja az egyik, vagy a másik temetkezési sémát.

Révész László modelljében az egyik leginkább problematikus az ún. „szállási” temető kategóriája, amit minden régió értékelésekor igen alaposan körüljár, és igyekszik tartalommal is megtölteni. Teszi ezt sajnos a fogalmi kategória alaposabb összehasonlító elemzése nélkül. Pedig erről Fodor István már 2016-ban kimutatta, hogy mivel a honfoglalás korából sem nomád szállást, sem nomadizáló magyarokat nem ismerünk, a kis sírszámú temetőknek a nomád életmód tükröződéseire, „szállásaira” utaló megnevezések félrevezetően tévesek. De természetesen az ezekben előforduló nagyszámú fegyvermelléklet és gyakori férfítöbbség ellenére „katonai” temetőknek sem tarthatjuk őket, ahogy azt Bóna István gondolta, hiszen ez a temetkezési mód akkor is megjelenik, ha ezek az attribútumok hiányoznak. Ahogy a „nagy családi” megnevezés is labilissá vált, amióta az archaeogenetikai vizsgálatok éppen ezzel ellentétes eredményeket hoztak (Harta, Karos). Egyetlen dolog látszik állandónak, ahogy azt Révész László régióként ki is mutatja: hogy a „szállásinak” nevezett temetkezési mód leginkább a tehetősebb réteg sajátja, és ez sokkal jellemzőbb közös vonása a kis sírszámú vagy magányos temetkezéseknek, mint az, hogy hol fekszik és milyen hosszú ideig használták.

Ebben az összefüggésben érdemes lett volna Révész Lászlónak kilépni a szűk honfoglalás kori magyar közegből, és nemcsak a Kárpát-medencén belül, de Nyugat-Európától a kelet-európai szteppéig meghatározni a különféle típusú temetők szerveződésének általánosabb kritériumait, s elvégezni azt a feladatot, amit Kovács László elmulasztott megtenni. Ebben az esetben világosan látnánk, melyek a speciálisan magyar, és melyek az általános, társadalmilag, földrajzilag, kulturálisan determinált vonások, amelyek a korai népvándorláskor népeinek, az ugyancsak keletről érkezett nomád avaroktól a római és germán hagyományokat magába olvasztó Meroving-birodalomig a temetők méretét, helyét és a

temetkezések módját alakították, és miként tükrözik vissza a létesítő közösség társadalmi rangját, gazdasági erejét. Bizonyosan árnyaltabban ítélné meg a „szállásinak” nevezett kis sírszámú temetkezéseket, ha összevetette volna azokat a Meroving „Separatfriedhof”, vagy a korai Karoling „Ortsfriedhof” kategóriával. S az analóg példák még gazdagabb tárházát találta volna meg az avar kor számos jól feltárt és közölt temetőiben, ahol ugyancsak lóval, lószerszámmal, fegyverrel, nemesfém-veretes övvel, és arany, ezüst ékszerrel eltemetett „szabadok” fekszenek, mint sok magyar „szállási” temetőben. Ezek az avar temetők részben soros (Kovács-sémában: „falusi”), részben azonban kis sírszámú (Kovács: „szállási”) temető alkotnak (sőt előfordul ezek kombinációja, amikor a nagyobb sírcsoporttól néhány tíz méterre pár síros külön sírcsoport kerül el), s persze megtalálhatók az egyes, magányos sírok, illetve az egymástól több tíz, vagy száz méterre fekvő egyes sírok is. Ezáltal árnyaltabban értelmezhetők – és talán egyértelműbben definiálhatók is lennének azok a temetkezési módok, amelyek régészeti jellegzetességeit egyébként remek szemmel vette észre Révész László és különítette el őket kisebb területi csoportokba.

A célként kitűzött modellalkotás tehát részleteiben korrekt eredményt hozott. A Kovács-féle séma kritikátlanul mechanikus átvétele azonban megakadályozta Révész Lászlót abban, hogy a honfoglaló magyar társadalmat a temetőértékelésnek egy valóban új modelljén keresztül a maga komplexitásában mutassa be, s a honfoglaló magyar régészeti emlékmagyot a kora középkori magyar társadalmi-gazdasági környezethez illesztve annak történelmi interpretációját is lehetővé tegye, ezáltal Hampel József és Szőke Béla több mint száz, ill. ötven éve alkotott rendszerezéseit tartalmában is megújítsa.

Mindezek az ellenvetések és felmerült problémák azonban nem változtatnak a disszertáció egészéről kialakított kedvező véleményemen. Révész László munkája előtanulmányok sorozatával kiérlelt dolgozat, mely témaválasztásával, széles forrásbázisával és nagyszámú értékes megállapításával jelentős mértékben gyarapította eddigi ismereteinket a magyar honfoglalás és kora Árpád-korról, így maradéktalanul eleget tett az MTA doktori értekezésekkel szemben támasztott követelményeknek. Úgy ítélem meg tehát, hogy Révész László disszertációja nyilvános vitára érett és érdemes az MTA doktora cím megítélésére.

Budapest, 2019. június 24.

(Szőke Béla Miklós

az MTA doktora